

УДК 347.74

СУБ'ЄКТИ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН

Вадим ЦЮРА,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

This article studies the structure of the representative legal relation in terms of legal capacity. The work of scientists-jurists of different periods analyzed and on this basis, the conclusion is made about the structure of relationships between subjects of relations of representation. The features of subjects in internal and external relations of representation, the doctrinal and regulatory approaches with regard to their legal status are considered. Separate attention is paid to the peculiarities of legal capacity depending on the type of representation: contractual, noncontractual etc.

Key words: representative, principal, power of attorney, representative authority, commercial representation, agency agreement, third persons.

АНОТАЦІЯ

У статті вивчається структура представницького правовідношення з погляду суб'єктного складу. Аналізуються праці вчених-юристів різних періодів і на цій основі робиться висновок про структуру зв'язків між суб'єктами відносин представництва. Розглядаються особливості суб'єктів у внутрішніх та зовнішніх відносинах представництва, доктринальні та нормативні підходи з приводу їхнього правового статусу. Особливо звертається увага на особливості суб'єктного складу залежно від виду представництва: договірне, недоговірне тощо.

Ключові слова: представник, довіритель, довіреність, представницькі повноваження, комерційне представництво, договір доручення, треті особи.

Постановка проблеми. В аспекті загальної теорії суб'єктами права є фізичні та юридичні особи. Саме для реалізації належних їм прав і обов'язків суб'єкти права і стають учасниками правовідносин. Різниця між «суб'єктом права» і «суб'єктом правовідносин», насамперед, полягає в тому, що «суб'єкт правовідносин» є динамічною категорією, оскільки через правовідносини суб'єкт права реалізує свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Суб'єкт права використовує не всі свої потенційні права, а лише ті, які необхідні йому для участі в конкретних правовідносинах. Тому правомірно припустити, що поняття «суб'єкт права» є більш емким порівняно з поняттям «суб'єкт правовідносин». Суб'єкт правовідносин – це той самий суб'єкт права, який став учасником правовідносин, реалізуючи тільки частину з цілої низки своїх прав і обов'язків, які він, будучи суб'єктом права, потенційно має. У разі припинення правовідносин, суб'єкт втрачає попередньо притаманний йому динамізм і знову переходить у статичний стан, маючи лише статус суб'єкта права. Отже, суб'єкт правовідносин має кумулятивний характер стосовно суб'єкта права.

Крім того, в теорії права існує поняття «учасник». Ми погоджуємося з думкою В.А. Ватраса, який вважає, що варто ототожнювати категорії «суб'єкт» і «учасник», оскільки етимологічно це подібні поняття. Автор твердить, що коли ми ведемо мову про суб'єкта правовідносин, то маємо на увазі участь конкретної фізичної особи в конкретному правовідношенні [1, с. 79].

У науці цивільного права не існує єдиного погляду щодо суб'єктів представницьких відносин. Це пов'язано передусім зі складністю таких відносин та їх поділом на внутрішні і зовнішні, тобто відносини між представником і особою, яку він представляє, та між представником і третьою особою.

Актуальність теми. Зважаючи на вищезазначене актуальність теми статті не викликає заперечень, адже розвиток вітчизняного законодавства щодо представництва та приведення його до сучасних стандартів приватноправо-

вого регулювання, повинні спиратись на ґрунтовне дослідження як зарубіжного позитивного права, так і досягнень наукової думки.

Метою статті є аналіз суб'єктного складу представницьких правовідносин, їхнього місця та ролі, обсягу прав і обов'язків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомий дослідник представницьких правовідносин О.В. Пантелишина в одній зі своїх робіт зазначала, що правовідносинами представництва є правовідносини між особою, яку представляють, і представником; змістом представництва є повноваження представника й обов'язок особи, яку представляють. Беручи до уваги те, що представництво в чистому вигляді є виключно правовідносинами між особою, яку представляють, і представником, суб'єктами такого правового явища є тільки представник і особа, яку представляють [2, с. 92]. На нашу думку, цей підхід є дещо обмеженим, оскільки не бере до уваги всіх особливостей відносин представництва. Так, вчинення дій представником від імені особи, яку представляють, спричиняє наслідки як для особи, яку представляють, так і для третьої особи. Тобто відносини між третьою особою та представником спрямовані на виникнення, зміну або припинення правовідносин між особою, яку представляють, і третьою особою. Тому ми підтримуємо позицію науковців, які вважають, що суб'єктний склад представницьких правовідносин охоплює три категорії осіб: особа, яку представляють, представник і треті особи. До того ж варто зазначити, що такі міркування науковців з'явилися ще за радянських часів [3, с. 263; 4, с. 229–230; 5, с. 19] і дотепер мають наукову підтримку з боку сучасних учених [6–8].

Особа, яку представляють – це особа, в інтересах та від імені якої представник діє. З одного боку, вона (особа, яку представляють – В. Ц.) наділяє представника повноваженнями (визначає, які юридичні дії він може вчинити – В. Ц.). З другого – повноваження, їхній зміст і обсяг визначаються законом та іншими правовими актами [9, с. 18]. Такими особами можуть бути будь-які суб'єкти цивільного права –

дієздатні та недієздатні фізичні особи та юридичні особи. З огляду на це розглянемо більш детально їхні особливості.

У ст. 24 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України визначено, що людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою [10]. Здатність мати цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи. Термін «фізична особа» є узагальнюючим, оскільки під ним розуміються громадяни, іноземці, особи без громадянства. Конституцією України чітко передбачено, що іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, мають такі самі права і свободи, а також обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [11]. Отже, особою, яку представляють, можуть бути як громадяни України, так і особи без громадянства й іноземці.

Як зазначалось вище, щоб стати суб'єктом правовідносин, фізична особа повинна бути суб'єктом права, тобто мати таку юридичну властивість, як правосуб'єктність. Правосуб'єктність є не що інше, як здатність мати права й обов'язки, бути суб'єктом правовідносин. Правосуб'єктність складається з двох елементів: правоздатності (передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки) і дієздатності (передбачена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати прав та обов'язків, і реалізовувати їх).

Цивільну правоздатність розуміють як здатність особи мати права й обов'язки у сфері дії цивільного права. Цивільна правоздатність визнається однаковою мірою за всіма фізичними особами незалежно від їхнього віку, стану здоров'я та інших чинників. Вона виникає в момент народження фізичної особи. Тобто ще до народження суспільство та держава вже визначили для фізичної особи обсяг прав, а сам факт народження свідчить про набуття цих прав людиною [12].

Юридичні особи також наділені правоздатністю, яка виникає з моменту її створення та припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців запису про її припинення. Згідно зі ст. 91 ЦК України, юридична особа здатна мати такі ж цивільні права й обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

Юридична особа набуває прав і бере на себе обов'язки через свої органи відповідно до закону, інших правових актів і установчих документів. Органи юридичної особи можуть бути одноособовими (директор, президент) і колегіальними (правління, наглядова рада, загальні збори). Вони є частиною власне юридичної особи і не є суб'єктом будь-яких прав та обов'язків, відокремлених від цивільних прав і обов'язків юридичної особи. Отже, орган юридичної особи не є суб'єктом права, а тому не може бути представником юридичної особи. Філія та представництво юридичної особи суб'єктами права не є. Представниками юридичної особи визнаються безпосередньо керівники філії та представництва, які повинні діяти на підставі довіреності [13, с. 117, 119].

Що ж до дієздатності, закон встановлює її невідчужуваність і неможливість обмеження за волею фізичної особи. Примусове обмеження дієздатності можливе тільки за рішенням суду у випадках, прямо встановлених законом [10]. Основними критеріями класифікації дієздатності є вік фізичної особи та стан психічного здоров'я. Тобто здатність громадянина своїми діями набувати права та створювати для себе обов'язки є складовою змісту дієздатності й повинна відповідати його можливості виразити свою волю на одержання того чи іншого соціального блага (тобто можливості усвідомлювати свої дії та керувати ними), яка прямо залежить від віку та стану здоров'я громадянина

(фізичного і психічного) [14, с. 67]. Залежно від характеру представництва має значення наявність або відсутність в особи дієздатності. Так, у разі договірної представництва, яке ґрунтується на волевиявленні особи, яку представляють, для встановлення волевиявлення щодо цих відносин необхідна дієздатність особи.

Але представництво може здійснюватись і за законом, наприклад: малолітніх, які з огляду на свій вік не набули повної дієздатності, та недієздатних, які у зв'язку із психічним станом здоров'я, можливо, також не набули або були позбавлені повної цивільної дієздатності.

На відміну від фізичних осіб, усі юридичні особи, незалежно від характеру й обсягу їхньої правоздатності, за загальним правилом, наділені рівною дієздатністю. З цього приводу В.А. Плотніков зазначає, що юридична особа не може мати неповної дієздатності, не може бути обмежена в дієздатності чи визнана недієздатною [15, с. 65].

Представником може бути фізична особа або юридична особа, яка діє від імені та за дорученням особи, яку представляють. Представником не може бути недієздатна чи частково дієздатна фізична особа або фізична особа з обмеженою дієздатністю, оскільки представник має право і зобов'язаний здійснювати правочини в інтересах та від імені особи, яку він представляє. Не вважається представником особа, яка здійснює правочини в чужих інтересах від власного імені, а також особа, яка веде переговори щодо укладення правочинів у майбутньому. Таке правило логічно пов'язане з положеннями ч. 1 ст. 238, ст. 239 ЦК України, згідно з якими представник має діяти від імені того, кого представляє, а здійснений ним правочин створює, змінює, припиняє цивільні права й обов'язки безпосередньо для особи, яку представляють. Із зазначених положень ЦК України випливає необхідність розрізняти дії представника, посередника, комісіонера, посилюючого тощо. Посередник особисто не укладає правочини від імені іншої особи, а лише сприяє укладенню правочину. Власної волі він не виражає, а інформує учасника можливого в майбутньому правочину про волю та наміри іншої сторони. Комісіонер, виконуючи комісійне доручення, діє від свого імені. У відносинах із комітентом він є його уповноваженою особою, виконує його доручення. Однак водночас комісіонер є самостійним учасником цивільного обороту, укладаючи від свого імені правочини з третьою особою, котра, здебільшого, не знає того, хто стоїть за комісіонером. Те саме стосується і поручителя, і агента, і управителя майном, і боржника в договорі на користь третьої особи – всі вони діють від власного імені. Посильний, на відміну від представника, не здійснює правочини від імені особи, яку представляють. Він юридично не бере участі у встановленні прав та обов'язків безпосередньо для іншої особи, а лише передає контрагенту волевиявлення тієї особи, яка його уповноважила. Інакше кажучи, функції посилюючого мають технічно-інформаційний характер.

У договірному представництві представником може бути будь-яка особа, яка досягла 18 років, тобто набула повної цивільної дієздатності [16, с. 102].

Щодо представників за законом, їх перелік можна сформулювати на підставі аналізу ст. 242 ЦК України. До них належать: батьки (усиновлювачі) своїх малолітніх і неповнолітніх дітей; опікуни малолітніх дітей; піклувальники неповнолітніх дітей; опікуни фізичної особи, визнаної недієздатною. Однак такий перелік неповний через функціонування інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, таких як: прийомна сім'я (ст. ст. 2561–2564 Сімейного кодексу України) та дитячий будинок сімейного типу (ст. ст. 2565–2568 Сімейного кодексу України) [17]. Тому варто доповнити згаданий перелік такими суб'єктами, як прийомні батьки та батьки-ви-

хователі дитячого будинку сімейного типу. Питання щодо віднесення патронатного вихователя до законних представників сьогодні є дискусійним.

Так, представниками можуть бути батьки. Інакше кажучи, батько та мати малолітньої або неповнолітньої особи піклуються про її матеріальний і духовний добробут до досягнення нею повноліття. Загальні підстави виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини визначено у ст. 121 Сімейного кодексу (далі – СК) України. Їх можна вважати юридичним підґрунтям того правового зв'язку, який виникає між батьками та дітьми. Ґрунтується він на кровному походженні дитини від її батьків. Ч. 1 ст. 122 СК України встановлює презумпцію «шлюбного походження дитини», яка полягає в тому, що дитина, яка зачата і народжена, або лише народжена, у шлюбі, походить від подружжя, що перебуває в цьому шлюбі. Така презумпція встановлена для спрощення процедури реєстрації походження дитини. Крім того, береться до уваги і та обставина, що здебільшого походження дитини, народженої у шлюбі, не заперечується батьками¹.

Законними представниками малолітніх і неповнолітніх дітей є також усиновлювачі, котрі за своїм правовим становищем прирівнюються до батьків. Їхнє право на представництво ґрунтується на нормі закону та рішенні про усиовлення. Так, особа може набути правового статусу усиовлювача за таких умов: вона повинна бути повнолітньою та цілком дієздатною; різниця у віці між дитиною, яку вона бажає усиовити, і нею повинна бути не менше п'ятнадцяти років. Усиовлювачами можуть бути як подружжя, так і один чоловік або одна жінка. Однак у разі, коли малолітня чи неповнолітня особа має лише матір (батька), вона не може бути усиовленою чоловіком (жінкою), з якими останні не перебувають у шлюбі. Проте якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може ухвалити рішення про усиовлення ними дитини. Усиовлювачі мають право приховувати факт усиовлення від дитини, яка ними усиовлена, і вимагати нерозголошення такої інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття.

Представництво опікунів (піклувальників) на захист прав та інтересів їхніх підопічних випливає із сутності відносин опіки та піклування і тому не потребує видачі довіреності або іншого спеціального уповноваження. Опікуни та піклувальники є законними представниками своїх підопічних. Так, права й охоронювані законом інтереси недієздатних громадян, громадян, що не є цілком дієздатними, і громадян, визнаних обмежено дієздатними, захищають в суді їх батьки, усиовлювачі (опікуни (піклувальники) неповнолітніх), опікуни чи піклувальники, які подають суду документи, що посвідчують їхні повноваження. Такими документами для опікунів (піклувальників) є опікунські посвідчення, а за їх відсутності – рішення органу опіки та піклування про призначення такої особи опікуном (піклувальником).

Опікун і піклувальник – це особи, які особисто здійснюють опіку, безпосередньо спілкуються з підопічним, діють в його інтересах і на його користь. Опікуном дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. При призначенні дитини опікуна або піклувальника органом опіки та піклування беруться до уваги особисті якості людини, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. Не може бути опікуном, піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини. Щодо опіки та піклування про недієздатних і обмежено дієздатних, то вона встановлюється судом, оскільки саме суд ухвалює рішення про визнання по-

внолітньої особи недієздатною або обмежено дієздатною. Вирішуючи питання про призначення повнолітній особі опікуна або піклувальника, суд не діє самостійно. Орган опіки та піклування зобов'язаний подати до суду висновки про необхідність встановлення опіки та піклування щодо повнолітніх осіб.

Н.А. Д'ячкова називає умови призначення опікуна. До позитивних умов призначення фізичної особи опікуном вона відносить: 1) повну цивільну дієздатність такої особи; 2) бажання особи взяти на себе опікунські обов'язки; 3) особисті якості кандидата в опікуни; 4) здатність особи до виконання опікунських обов'язків тощо; а до негативних умов – призначення опікунами: 1) осіб, які перебувають на обліку чи лікуванні у психоневрологічних і наркологічних закладах; 2) осіб, позбавлених батьківських прав; 3) осіб, які були засуджені за скоєння тяжкого злочину, та 4) осіб, інтереси яких суперечать інтересам підопічного (п. 2 ч. 1 ст. 64 ЦК України) [18, с. 66]. Такі ж умови висуваються і до піклувальників.

Прийомна сім'я – це сім'я чи особа, що не перебуває в шлюбі, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання. Тобто ті, хто взяли дітей у прийомну сім'ю, є прийомними батьками. Прийомними батьками може стати як подружжя, так і особа, що не перебуває в шлюбі, працездатного віку. Прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей на підприємствах, в установах та організаціях без спеціальних на те повноважень, персонально відповідають за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток прийомних дітей і дотримання принципу конфіденційності інформації щодо ураження прийомних дітей ВІЛ-інфекцією.

Щодо дитячого будинку сімейного типу, то це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, що беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Батьки-вихователі – це особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу є законними представниками інтересів дитини без спеціальних на те повноважень. Законодавством встановлені вимоги до осіб, які можуть бути батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу та прийомними батьками особи.

Важливим суб'єктом у відносинах представництва є замісник, тобто особа, якій представник передоручає виконання правочинів і юридично значущих дій, на які його уповноважила особа, яку він представляє. Замісництво дійсно існує на практиці, оскільки досить часто виникають такі ситуації, коли представник фактично позбавлений можливостей щодо вчинення дій та укладення правочинів на користь особи, яку він представляє. Тому правочини, здійснені замісником, так само створюють, змінюють і припиняють цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, як це було б при діях першого представника. Законодавством визначено низку випадків, коли представник може частково або в повному обсязі передати свої повноваження іншій особі (замісникові). До таких випадків належать: а) якщо це встановлено договором або законом між особою, яку представляють, і представником; б) якщо представник був змушений до цього для охорони інтересів особи, яку він представляє. Передоручення не може поширюватися на представництво за законом (ст. 242 ЦК України). Законні представники мають лише ті повноваження, які для них передбачені спеціальними нормами закону. Серед таких повноважень право на передоручення відсутнє. Тому, наприклад, батькам (усиовлювачам) малолітньої

особи, опікуну недієздатної особи неможливо передоручити виконання своїх повноважень іншій особі.

Особливість юридичної особи як представника полягає в тому, що вона може бути учасником представницьких правовідносин у всіх випадках, крім таких, коли це суперечить її статуту або коли представницька діяльність потребує ліцензії, якої юридична особа не має.

У нормах ЦК України не міститься визначення поняття «третя особа у зобов'язанні», однак у ній не зазначено, кого законодавець розуміє під цим поняттям, а міститься лише два правила: зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи; зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора у випадках, встановлених договором.

Третьою особою є фізична або юридична особа, з якою внаслідок дій представника встановлюються, змінюються або припиняються цивільні права та обов'язки. Нею може бути будь-яка особа, яка має цивільну правосуб'єктність. Вона може брати участь у правовідношенні, де їй протистоїть як сторона учасник іншого правовідношення. Отже, для поняття «третя особа» визначальними є дві ознаки: негативна – третя особа не є стороною первісного правовідношення; позитивна – третя особа юридично пов'язується з однією із сторін первісного зобов'язання [19, с. 4–5], тобто основною характеристикою третьої особи є зв'язок з однією або обома сторонами правовідносин. Отже, третя особа стосовно представника є особою, з якою від імені та в інтересах особи, яку представляють, представник укладає угоди або вчиняє інші юридичні дії, а щодо особи, яку представляють, вона є стороною угоди. Зазначені особи можуть бути особами приватного чи публічного права, наприклад, під час отримання різних дозволів для осіб, яких представляють, і якщо за законом особиста присутність в отриманні такого дозволу не потрібна.

Висновки. У результаті дослідження ми дійшли висновку, що представником може бути фізична особа або юридична особа, яка діє від імені та за дорученням особи, яку представляють. Представником не може бути недієздатна чи частково дієздатна фізична особа або фізична особа з обмеженою дієздатністю, оскільки представник має право і зобов'язаний здійснювати правочини в інтересах та від імені особи, яку він представляє. Не вважається представником особа, яка здійснює правочини в чужих інтересах від власного імені, а також особа, яка веде переговори щодо укладення правочинів у майбутньому. Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами), опікуном, прийомними батьками чи батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу, якщо буде встановлено, що здійсненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка.

Список використаної літератури:

1. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право та міжнародне приватне право» / В.А. Ватрас ; Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. – К., 2008. – 227 с.

2. Пантелишина О.В. Правовое регулирование отношений представительства в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / О.В. Пантелишина ; Федеральное государственное образовательное учреждение «Южный федеральный университет». – Ростов-на-Дону, 2007. – 198 с.

3. Советское гражданское право : в 2 т. : [учеб.] / под ред. О.А. Красавчикова. – 3-е изд. – Т. 1. – М. : Юридическая литература – 1985. – 544 с.

4. Советское гражданское право : в 2 т. : [учеб. пособ.] / под ред. В.А. Рясенцева. – Т. 1. – М., 1975. – 577 с.

5. Невзгодина Е.Л. Представительство по советскому гражданскому праву : [монограф.] / Е.Л. Невзгодина. – Томск : Издательство Томского университета, 1980. – 156 с.

6. Гражданское право : в 3 т. : [учеб.] / Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев и др. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстой. – 6-е изд., перераб. и доп. – Т. 1. – М. : ТК «Велби», Издательство «Проспект», 2004. – 630 с.

7. Цивільне право в Україні : у 6-ти т. : [курс лекцій] / Р.Б. Шишка, О.Л. Зайцев, Є.О. Мічурін та ін. ; за ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора. – Т. 1 – Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2004. – 417 с.

8. Харитонов Е.О. Гражданское право : частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательство. Виды договоров. Авторское право. Представительство / Е.О. Харитонов. – К. : А.С.К., 2001. – 830 с.

9. Представительство и доверенность : постатейный комментарий главы 10 Гражданского кодекса Российской Федерации / под ред. П.В. Крашенинникова. – М. : Статут, 2009. – 124 с.

10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. №435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

11. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

12. Цивільне право України : Загальна частина / за ред. професорів І.А. Бірюкова і Ю.О. Заїки. – К. : Алерта, 2014. – 510 с.

13. Носкова Ю.Б. Представительство в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Ю.Б. Носкова ; Уральский юридический институт. – Екатеринбург, 2005. – 187 с.

14. Чутчева О.Г. Громадяни як суб'єкти соціально забезпечувальних правовідносин : теорія і практика / О.Г. Чутчева // Право України. – 2003. – № 7. – С. 65–69.

15. Плотников В.А. Неосторожность как форма вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / В.А. Плотников ; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 1993. – 164 с.

16. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / Н.С. Кузнєцова, О.В. Дзера, В.М. Косак та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцовой, В.В. Луця. – 2-е вид., перероб. і доп. – Том I. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 832 с.

17. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

18. Д'ячкова Н.А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право та міжнародне приватне право» / Н.А. Д'ячкова ; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України. – К., 2006. – 199 с.

19. Брагинский М.И. Влияние действия других (третьих) лиц на социалистические гражданские правоотношения : автореф. дис. ... д. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / М.И. Брагинский ; Ленинградский государственный университет имени А.А. Жданова. – Л., 1962. – 36 с.